

УДК 94-054(477.7)“17/19”

Г. Ф. Турченко

МАХНОВСЬКИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ

У статті розкрито еволюцію у ставленні махновців до національно-визвольної боротьби українців 1917–1921 рр. та української ідеї – від неприйняття до готовності діяти узгоджено з її прихильниками. Автор намагається відповісти на питання – чому виступаючи спочатку принциповими противниками суверенітету України, махновці наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. схилилися до необхідності врахування національного фактору у визвольній боротьбі і навіть спільних дій з українськими силами. У статті наголошується на тому, що неспроможність двох сил – УНР та РПАУ(м) діяти узгоджено мала трагічні наслідки для української державності, адже розрізнені національні сили були поодинокі зломлені військовою силою більшовиків.

Ключові слова: махновський рух, селянський рух, Н. Махно, українська ідея, Південь України, Українська революція.

Махновський рух активно впливав на перебіг Української революції, зокрема, у південноукраїнському регіоні. Лівобережна частина Південної України перебувала під значним впливом махновців, які боролися за контроль над територією з представниками інших політичних сил, у тому числі тих, що представляли український національний рух. У контексті цього заслуговує особливої уваги ставлення махновського середовища до майбутнього Південної України.

Історія махновського руху, який регіонально був пов'язаний з Півднем України, не була обділена увагою українських істориків. Махновський рух з кінця 80-х рр. ХХ ст. став предметом особливої уваги вітчизняних істориків [1-4]. Однак, ставлення Н. Махна та його оточення до української ідеї майже не досліджувалося. Виключенням є наукові публікації В. Чопа, присвячені аналізу цієї проблеми, а також пошуку генетичних витоків та типологічної спорідненості махновського руху і запорізького козацтва [5-6]. На думку В. Чопа, махновський рух витворив оригінальний різновид української ідеї, який однак не призвів до досягнення суспільної консолідації України [5, с.96]. Однак, ця думка не одержала належного обґрунтування.

Щодо української емігрантської історіографії, то її представники зосереджували свої зусилля, головним чином, на вивченні ідеології і політичної практики махновського руху, зокрема, його ставлення до національного питання. Склалося дві точки зору на проблему. Прихильники одного напрямку розглядають махновський анархізм як випадок національної політичної ересі. Махно для них – це крадій українських душ, часом ворожий агент, засланий з Москви для руйнації спроб українського державотворення. Махновський рух розглядався Л. Винаром, Ю. Липою та Ф. Мелешком [7, с.14; 8, с.170; 9] як явище, що цілком розходиться з українським відродженням. На думку М. Ковалевського анархізму в Україні не був присутній національний характер [10, с.43].

Протилежної точки зору притримувався В. Дубровський. Він вважав Н. Махна лідером “запорізької фракції” українського визвольного руху [11, с.19]. І. Лисяк-Рудницький, оцінюючи махновську ідеологію, зазначив, що в основі її лежав “селянський анархізм”, що мав зародкову національну свідомість [12, с.147]. А. Скирда також схиляється до того, щоб вважати махновців нащадками і продовжувачами ідей Запорожжя [13, с.134]. Доброякісне дослідження національного аспекту махновського руху опублікував 1997 р. Ф. Сисин [14].

Метою нашої статті є узагальнити наявну у літературі розрізнену і суперечливу інформацію про ставлення Н. Махна та його оточення до українського національного руху. Інтерес до цієї інформації особливо зростає у контексті відзначення ювілею Української революції і початку махновського руху.

Класичні анархістські вчення ХІХ – початку ХХ ст. надавали другорядного значення національному питанню. Відповідно до принципів анархо-комунізму, воно мало вирішитися само собою в результаті ліквідації держави й утвердження безкласового суспільства. Якщо спростити проблему, то ставлення анархістів і націоналістів до національного питання слід визнати діаметрально протилежними – націоналісти прагнули побудувати державу, анархісти – знищити її.

Після жовтневого перевороту 1917 р. на Південь України претендували дві держави – Радянська Росія й Українська Народна Республіка. Анархо-комуністу Н. Махну доводилося вибирати між більшовицьким Раднаркомом Росії та Українською Центральною Радою. Йому здавалося, що більшовики з їхньою комуністичною ідеологією – природні союзники анархістів, революціонери, з якими буде легко домовитися. Саме тому Н. Махно з осені 1917 р. діяв цілком узгоджено з ними, допомагаючи їм своїми збройними загонами встановити контроль над Приазов'ям, а навесні 1918 р. разом із більшовиками протистояти об'єднаному наступу військ УНР і Німеччини.

Центральна Рада з її орієнтацією на створення національної держави, до того ж буржуазно-демократичної, сприймалася Н. Махном як ворожа сила. Неприязнь до українського політикуму посилилася після Брестського договору УНР з державами німецько-австрійського блоку й окупації України їхніми військами. Н. Махно був переконаний, що саме політика Центральної Ради призвела до краху його анархо-комуністичних починань. Ця обставина створила серйозну перешкоду і в стосунках махновців з Директорією УНР. У свідомості махновців Директорія була “перевиданням” Центральної Ради і створювала перешкоду поширенню ідей анархо-комунізму в регіоні. Навіть у 1929 р., коли погляди Н. Махна зазнали істотної

еволюції, у мемуарах, опублікованих в еміграції, він з неприхованою ворожістю висловлювався на адресу Центральної Ради і сил, що її підтримували [15, с.196-200].

Але надії на співпрацю з більшовиками почали розвіюватися, коли в 1919 р. вони встановили свої порядки в Південній Україні. Махновці зустрілися з відверто ворожим ставленням до себе. Виявилось, що російські більшовики не визнають анархо-комунізму і обстоюють засади жорсткого державного централізму. Ця обставина привела до розриву союзу між ними. Під час запеклої збройної боротьби з білогвардійцями і більшовиками в 1919–1921 рр. антагонізм махновців щодо українських державників слабшав, іноді поступався місцем нейтралітету й навіть тимчасовим альянсам. Однак причини цього коренилися не лише в політичній кон'юктурі. Певну роль відігравали національний склад учасників махновського руху та традиції степової волелюбності, пов'язані з козацьким минулим регіону.

Про співвідношення різних національних груп у махновському середовищі читач може дізнатися з книг російських анархістів П. Аршинова [16, с.193] та В. Воїна [17, с.221]. Махновська армія, за їхньою оцінкою, на 90% складалася з українців і на 6–7% – з росіян; решта 3–4% – представники місцевих національних меншин (греки, євреї та інші). Національно неоднорідною була і махновська еліта. Зокрема, дослідники звернули увагу на те, що в махновських військах активну роботу проводили політичні та культурні діячі єврейського походження (Коган (Яковлев), О. Келлер, Я. Алий (Суходольський), Л. Зінковський (Задов) та ін.) [18].

Відсоток українців серед рядових махновців приблизно дорівнював частці українців у сільському населенні регіону. Це свідчить про те, що у своїй основі махновський рух був селянським, українським. Було б неприродним, коли б такий національний склад руху не наклав відбиток і на його характер.

Ще одне питання, яке завжди виникає при визначенні ставлення махновців до національно-визвольної боротьби українців, полягає в тому, чи існував генетичний зв'язок між запорозьким козацтвом і махновщиною, між Військом Запорозьким Низовим і Революційною повстанською армією України (махновською).

В історіографії існує дві точки зору щодо цього. В. Дубровський [11, с.8] і О. Скирда [13, с.134] сприймають махновців, як нащадків і продовжувачів справи Запорожжя. Е. Карр говорить про це дуже обачно: "Махно, мабуть, успадкував щось від козацької традиції незалежних воєнних общин, яка в цьому районі була особливо сильна" [19, с.379]. Протилежна точка зору (яскравим представником якої є Л. Винар [7, с.14]) виходить з повної випадковості спільних моментів у історії вищезазначених явищ.

Позиції очевидців схожі, незважаючи на те, що самі вони відносилися до полярних політичних таборів. І білогвардієць М. Герасименко [20, с.19] й український соціал-демократ, голова уряду УНР І. Мазепа [21, с.136-137] відзначають схожість махновського середовища із січовим запорозьким. І. Мазепа, який, очевидно, глибше знав документальну історію запорозького козацтва писав: "...Історики знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запорожців" [21, с.136-137]. Відома російська революціонерка О. Коллонтай зазначала, що "Село Гуляйполе... прийняло вигляд укріпленого табору, що нагадує стародавню Запорізьку Січ" [22; 23]. Начальник штабу РПАУ(м) В. Білаш у листопаді 1920 р. порівнював Гуляй-Поле з "Запорозькою Січю, блокованою неприятелем" [4, с.494; 23].

Подібні асоціації виникали і у Н. Махна. Так, описуючи у своїх мемуарах загальні збори селян і робітників Гуляй-Поля, що відбулися в лютому 1918 р., Н. Махно писав: "Це були збори справжньої Запорізької Січі, тієї про яку ми тепер тільки читаємо" [15, с.146; 23].

Історики, серед усього іншого, помітили і схильність махновців до певного територіального обособлення. Одразу після провалу корніловського заколоту махновці установили в межах підконтрольної території свою автономію. На початку травня 1919 р. махновське керівництво прийняло рішення: "Доручити ВРР почати переговори з питання повної автономії Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського, Олександрівського, Павлоградського і Бахмутського повітів" [4, с.186].

Є підстави стверджувати, що питання автономії перетворювалося в одне з центральних. 31 травня 1919 р., коли відносини між махновцями і більшовиками стали на грань розриву і було оголошено про скликання 15 червня екстреного з'їзду Гуляйпільського округу, начальник махновського штабу В. Білаш мав розмову з групою анархістів і есерів. Йшлося, зокрема, про майбутнє махновської території та взаємини з радянським урядом України:

– ... Постановили забезпечити незалежність, маємо свій вплив на весь район, і що ж, залякаєш нас?

– Адже ж змогли більшовики оголосити Донецько-Криворізьку республіку, змогли оголосити Кримську республіку? Це взагалі окремі держави, зі своїми урядами, арміями. І не посоромилися.

– ...Ось підійде з'їзд, прийде секретаріат і, впевнений, обов'язково вступимо з Україною в договірні відносини, та не такі, як тепер, а справжні. Тоді ми скажемо: давай зброю – одержуй хліб, вугілля..." [4, с.235-236].

Коли на початку січня 1920 р. махновці обговорювали наказ командування 14-ї армії, згідно з яким вони повинні вирушити в похід на Польський фронт, була висунута контрпропозиція: "Підписання військової угоди і надання незалежності Катеринославській і Таврійській губерніям" [4, с.372].

У середині жовтня 1920 р., коли в умовах наступу Врангеля мова зайшла про воєнно-політичну угоду між урядом УСРР і РПАУ(м), махновці запропонували до тексту документа включити 4-й пункт про організації "в районі дій махновської армії місцевим робітничо-селянським населенням вільних органів економічного і політичного самоуправління, їхню автономію і федеративний зв'язок з державними органами Радянських республік". Характерно, що більшовики дали принципову згоду на підписання угоди, але пообіцяли зробити це після обговорення по партійній лінії.

У розпал Кримської операції махновці неодноразово обговорювали питання про "4-й пункт". Їх, зокрема, турбувало, чому більшовики не пишуть у своїй пресі про політичну угоду між радянським урядом і РПАУ(м). 9 листопада 1920 р., коли махновці були переконані, що Крим буде взятий, відбулося таємне засідання членів ради РПАУ(м). Серед інших, обговорювалося питання: що далі? Рада доручила представникам РПАУ(м) при Південному фронті відстоювати 4-й пункт в тому формулюванні, у якому він зазначений в угоді з урядом УСРР [4, с. 479].

Отже, можна погодитися з авторами, які стверджують, що між запорозьким козацтвом і махновським рухом існував певний генетичний зв'язок. Уже той факт, що на теренах одного й того самого географічного регіону, населеного одним і тим самим етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності в інших місцях, свідчить не про випадковість, а про історичну спадковість цих явищ [23].

Однак, без сумніву, були й істотні відмінності. Вони стосуються питання про ставлення махновців до української ідеї, до боротьби за національне визволення України. Спираючись на весь комплекс доступних документів, дослідники доходять висновку, що відносини між Н. Махном і українськими діячами зазнали певної еволюції, яка диктувалася загальною ситуацією в Україні в цілому й у південному регіоні зокрема.

Незважаючи на те, що Н. Махно пройшов звичайну для анархіста школу русифікації, він не сумнівався в тому, що Україна – це історична реальність, і цим словом позначається територія, населена українським етносом. Він і його соратники із числа місцевих анархістів не висловлювали сумнівів у тому, що Південь – частина української території, а його жителі – українці. У дискусії з В. Леніним і Я. Свердловим, яка відбулася, за спогадами Н. Махна, на початку червня 1918 р., майбутній командир Повстанської армії навіть докоряв вождям революції за те, що більшовики не відчують реальній, коли прагнуть "уникати слова Україна" і називають Україну "півднем Росії" [24, с.131-132]. Хоча ця подія не підтверджена жодним документом, крім спогадів самого Махна, дослідники, зокрема В. Верстюк, схильні вважати, що така зустріч справді мала місце [1, с.29]. Свою військову організацію махновці назвали Революційною повстанською армією України (махновською).

Документи свідчать, що махновське середовище прихильно ставилося до впровадження шкільного навчання "материнською", українською мовою. Культпросвітній відділ Військово-революційної ради у жовтні 1919 р. опублікував своє бачення мовного питання в школі: "...Питання про мову викладання в школі має бути вирішене не нашою армією, а лише самим народом в особі батьків, учителів та учнів... Наказ В. Май-Маєвського, що заборонив материнську мову в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовного розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схильється місцеве населення..." [25, 18 листопада].

Події 1917–1921 рр. на території України махновцями часто трактувались як "Українська революція". Якщо першу книгу своїх мемуарів Н. Махно назвав "Русская революция на Украине", то третя вийшла під назвою "Украинская революция". На початку своїх спогадів Н. Махно писав: "Про одне лише доводиться пожалкувати мені, випускаючи цей нарис у світ: це – що він виходить не в Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком йде до повного визначення своєї індивідуальної самобутності і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати своїх нотаток на мові свого народу, провиня не моя, а тих умов, в яких я знаходжусь" [15, с.6].

У цій книзі автор наводить текст написаного ним 4 липня 1918 р. першого після повернення з Москви звернення до гуляйпільців, який містить заклик до "справжньої Української революції" і закінчується словами: "Хай живе Українська Соціальна Революція" [26, с.8]. Але й у 1918 р., і в наступні роки зміст у це поняття вкладався специфічний: анархо-комуністична революція в Україні [25, 4 червня].

Махновська преса спочатку була виключно російськомовною, хоча друкувала матеріали на специфічно українські теми, зокрема з історії та літератури України. Восени 1919 р. було засновано махновські україномовні газети – "Шлях до волі" (Катеринослав) та "Анархіст-повстанець" (Полтава). У передовиці газети "Шлях до волі" (Катеринослав) від 26 листопада 1919 р. зазначалося: "Українському працюючому народові потрібні українська газета, книжка, школа, лекція, вистави" [28, 29 листопада].

У грудні 1919 р. в газеті "Анархіст-повстанець" (Полтава) було опубліковано статтю "Самостійність України і анархісти", в якій зазначалося, що жодна політична сила з тих, що намагаються експлуатувати ідею самостійної української державності (від Петлюри до більшовиків), не була і не буде підтримана українським народом, якому притаманні ідеї анархії. Тому для свого утвердження вони змушені спиратися на підтримку зовнішніх сил, які не мають іншої мети, крім грабування України. Виходячи з цього, автор статті єдиний вихід вбачає у боротьбі за встановлення самостійної Безвладної Трудової Федерації України, яка єдина може забезпечити інтереси українців і встановити рівноправні взаємовигідні стосунки з сусідами [27, с.13].

Український державницький і анархо-махновський рухи, розвиваючись паралельно, перебували в стані відкритої чи прихованої конфронтації, вбачаючи один в одному насамперед ідеологічних конкурентів в оволодінні українськими масами [5, с.89]. Однак життя підштовхувало їх до пошуків взаєморозуміння.

Ставлення керівників українського національно-визвольного руху до махновців було суперечливим. З одного боку, махновський рух був українським за своїм складом, а з іншого – він не вкладався в рамки їхніх уявлень про Українську революцію. В. Винниченко так характеризував цю невизначеність: "З розповідей одних, він (Н. Махно. – Авт.) ідейний анархіст, свідомий українець з романтичним укладом свого війська, на зразок запорозького; по розповідях інших він звичайний бандит, безпринципний, антиукраїнець" [29, с.432]. Особиста точка зору В. Винниченка щодо Н. Махна була негативною. У листопаді 1919 р. в Австрії В. Винниченко зустрівся з дипломатами УНР, які були прихильними до повстанців і вважали "батька"

“національним героєм”. Нагадаємо, це був час найбільших успіхів РПАУ(м) у денікінському тилу. В. Винниченко пожалів “бідних” дипломатів як “людей, що не відають, про що говорять” [30, с.409].

Але життя не вкладалося в жодну ідеологічну схему. При переговорах Н. Махна з М. Григор'євим ще чулися антипетлюрівські випадки. Але через деякий час від РПАУ(м) до уряду УНР був відряджений секретар ВРР РПАУ(м) Шпота (І. Мазепа називає його махновським “міністром”) [31, с.113]. Повстанського посланця гідно вшанували, і він передав С. Петлюрі листи від махновських отаманів. Цю інформацію С. Петлюра використав для обґрунтування плану одночасного військового наступу на Київ і Одесу [32, с.229].

Хоча махновці розправилися з М. Григор'євим, якого вважали українським шовіністом, цей акт не пояснювався антиукраїнськими мотивами. Передане телеграфом повідомлення про вбивство М. Григор'єва Н. Махно закінчив незвичним для себе гаслом: “Хай живе Українська незалежна Соціалістична Радянська республіка!” [33, арк.6; 5, с.90]. Це звернення почули всі, але сприйняли його могли лише ті, хто справді стояв на платформі незалежності України. По-суті, махновці звертались до С. Петлюри. Л. Винар назвав подібну позицію “зниженням махновського антагонізму до українських сил” [34, с.17-18].

На думку В. Чопа, в 1919 р. в середовищі махновського руху почався процес його спонтанної українізації, що був пов'язаний з більш загальним процесом пробудження самосвідомості української нації [35].

Н. Махно піклувався про підтримку махновського руху з боку української освіченої громадськості. Так, у передовиці газети “Шлях до волі” від 26 листопада 1917 р. надруковано заклик до “українських культурних діячів”: “Українські інтелігенти мусять негайно стати до роботи і залишити своє кволе і нікчемне бідкання та скарги” [28.-1919.-26 листопада; 35].

Цей дрейф махновців відбивав еволюцію селянських настроїв. Якщо навесні 1919 р. селянське повстанство Півдня розгорталося здебільшого під радянськими ідеологічними гаслами (“Незалежна Радянська Україна”), то починаючи з літа 1919 р. відбувається переорієнтація. І. Мазепа з цього приводу писав: “Опинившись між двома ворожими силами – “червоними” й “білими” московськими окупантами, повстанці тепер будуть шукати вихід у нав'язуванні контакту з фронтом Української Народної Республіки” [31, с.45].

Історики звернули увагу на ту обставину, що серед найближчих соратників Н. Махна існувала група української інтелігенції, яка виступала за приєднання махновців до петлюрівської армії. Як пише І. Тепер, ця група інтелігентів була єдиною культурною силою серед махновців [37; 38, с.40]. Зокрема, до групи входили секретар армійської Військово-революційної ради Шпота [14, с.300] та “націоналістично настроєна” Галина Кузьменко [39]. Остання свого часу працювала вчителькою української мови й історії України в гуляйпільській гімназії, була активісткою місцевої “Просвіти” і користувалася значним авторитетом як дружина Н. Махна.

У середині серпня 1919 р. в районі Нового Бугу зчинили антибільшовицький заколот колишні махновські полки, виведені у свій час з-під командування Махна і включені до 58-ї дивізії Червоної армії. Гасла махновського перевороту були відверто патріотичними: “Комуністи покидають рідну Україну!”, “На захист України від Денікіна, від комуністів, від білих, від всіх, хто кидає і насідає на Україну!” [5, с.90]. Після з'єднання повсталі полки з РПАУ(м) було вирішено встановити прямі контакти з УНР.

20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка була укладена таємна угода між С. Петлюрою і Н. Махном. Про цю угоду не було оголошено офіційно, а документ не було надруковано. Зміст угоди розкривають учасники подій. “Обидві сторони зобов'язувались вести боротьбу з генералом Денікіним”, – повідомляє В. Білаш [4, с.305]; “...до повного знищення білих”, – додає більшовицьке розвіддонесення [40, с.90]. М. Кубанін наводить текст наказу Н. Махна від 21 вересня, підписаного неподалік Умані: “Наше найближче завдання розташувати свої частини і згрупувати їх таким чином, щоб бути готовими до переходу в наступ по всьому фронту спільно з петлюрівськими військами, які до цього готуються в найближчому часі” [41, с.109]. У разі перемоги УНР зобов'язувалась надати махновцям автономну територію для побудови на ній “Вільного Радянського Ладу” [11, с.12].

Укладена угода могла стати першим кроком до зближення. Сторони визнавали право на взаємне існування, зобов'язалися створити об'єднаний фронт проти спільного ворога. У разі перемоги передбачався розподіл сфер впливу в Україні та, можливо, федеративний характер її існування. Деякі автори вважають, що, можливо, це був вихід для обох сил і для України в цілому.

Але, напевне, махновці переоцінили свої можливості. Масове повстання південноукраїнського селянства, яким супроводжувався рейд махновців по тилах А. Денікіна, посягло ілюзії, що настав їхній зоряний час. З осені 1919 р. махновці висували претензії щодо поширення свого руху на всю територію України та його гегемонію в революції. Згідно з декларацією РПАУ(м) від 2 листопада 1919 р., Україна оголошувалася колискою “третьої революції”, провідником якої є РПАУ(м) [4, с.325]. Махновські пропагандисти закликали: “Ми повинні прийти трудящим на допомогу й об'єднаними зусиллями встановити знамена трудового народу по всій Україні – від крайньої півночі до крайнього півдня” [25, 22 листопада].

Такий підхід не залишав місця на карті України для Української Народної Республіки. Про це махновці говорили відкрито. Уряд С. Петлюри, зазначалося в декларації, “несучи із собою нову політичну владу, несе, таким чином, новий політичний і економічний гніт, нове насильство” [4, с.324]. Після цього ні про який союз мова йти не могла.

Влітку 1920 р., коли махновці знову вступили у збройний конфлікт з більшовиками, а війська УНР разом із польською армією наступали вглиб України, махновська пропаганда розгорнула антипетлюрівську кампанію. У листівці, випущеній у липні 1920 р., населення Гуляйпільщини закликалося не допустити на свою територію “польського генерала, зрадника Петлюру...” [4, с.407].

Але за лаштунками офіційної політики продовжувала діяти дипломатія. В історичних джерелах наводиться щонайменше два свідчення про відвідини махновського табору представниками петлюрівського проводу в липні 1920 та у січні 1921 рр. [42, с.107; 43, № 3, с.12].

Після останнього розриву з більшовиками восени 1920 р. Н. Махно переживав гостру світоглядну кризу. “Мабуть, сила його опозиційності щодо українського націоналізму, – зазначає Ф. Сисин, – зменшилася перед загрозою, яка постала в особі значніших ворогів. Триумф російських сил на Україні (як більшовиків, так і білих) та зростання самоусвідомлення місцевого населення як українського народу, могло спонукати Махна думати по-українськи” [14, с.294].

“Більшовики винуваті, – читаємо в газеті “Голос махновця” за листопад 1920 р., – в тому, що заважають трудящим “самим творити своє життя” й закликають “брати владу до своїх рук”, вони вдвоє винні, як захожі, чужі українському народові, як люди, що прийшли з Великої Росії” [38, №2, с.39]. Як зазначає Д. Ерде, “якщо махновці до 1920 р. в своїх виступах різко відмежовувались від Петлюри й петлюрівщини, непохвально атестуючи українську національно-буржуазну контрреволюцію, то 1920 року й пізніше гасло “Самостійна Україна” починає все частіше вживатися поруч колишніх основних махновських гасел “вільних рад” [38, №2, с.39].

Узимку 1921 р., за свідченням Білаша, Н. Махно дійшов висновку про необхідність перенесення воєнних дій за кордон, у Галичину, “яка бунтує за свою незалежність”. Якщо це справді мало місце, то це означає, що Н. Махно зробив істотну корекцію своєї політичної програми: “...Змінивши свої політичні погляди, написав нову декларацію незалежності України, поставивши своїм завданням об’єднання у вільну спілку з правими партіями за кордоном (Петлюрою, есерами, меншовиками) і використання низів цих партій для своєї нової політики” [4, с.568].

За інформацією білогвардійського агента в Україні, наприкінці лютого 1921 р. Н. Махно вступив у зносини з “Комітетом врятування України”, очолюваним отаманом Струком, і через деякий час мав прибути до нього для розробки спільного плану дій [44, с.87]. Мабуть, контакти і намір скласти план справді були. Про них пише І. Тепер: сутність проекту зводилася до “національного визволення України” [37, с.123]. Союз двох повстанських отаманів міг змінити ситуацію в Україні на користь антибільшовицьких сил. Однак союз укладено так і не було.

Посилення національних мотивів у махновському русі в 1920–1921 рр. помітив і радянський автор М. Кубанін: “Заключним актом, який мав оформити перехід махновців до табору “шовіністів”, був вихід спеціального універсалу про визволення “неньки України” (мабуть, мова йде про нову декларацію, яку готував Н. Махно. – Авт.). Цей акт не встигли випустити через втечу до Румунії” [41, с.184]. У 1928 р. Н. Махно намагався спростувати ці слова, стверджуючи, що М. Кубанін свідомо перекрутив ідею місцевої автономії, щоб звинуватити його в націоналізмі [45, с.25]. Напевне, М. Кубанін справді – свідомо чи несвідомо – спотворив факти. На час виходу в світ його книги більшовики більше побоювалися українського націоналізму, ніж махновського анархо-комунізму. Насправді, “... Махно ні в Україні, ні на еміграції не став націоналістом... Він став українським анархістом”, – писав Ф. Сисин [14, с.304].

Отже повторимо, якби військовий та політичний потенціал махновського руху був поставлений на службу справі Української революції, це б змогло змінити хід української історії. Однак об’єднання двох сил не відбулося. Це призвело до трагічних наслідків для української історії. В результаті обидві сили були розгромлені радянськими військами поодиноці. Міцний союз УНР і РПАУ(м) надав би набагато більше шансів для збереження української державності. Львівська газета “Громадський голос”, повідомивши у серпні 1934 р. про смерть Н. Махна, додала: “Махно виявив великі стратегічні можливості, і коли б приєднався до загальної української визвольної боротьби, то, хто знає, може, Україна була б сьогодні вільною та незалежною державою” [46, 11 серпня].

Не зумівши запропонувати південноукраїнському селянству прийнятний варіант вирішення аграрного питання, УНР штовхала його в обійми махновців з їхніми утопічними проектами бездержавного суспільства. Величезний потенціал Півдня, який міг стати вирішальним у боротьбі за незалежність, не був використаний. Врешті-решт, це стало одним з найважливіших факторів поразки Української революції. Разом з тим, політична еволюція Н. Махна і очолюваного ним руху – від неприйняття української національної ідеї до готовності діяти узгоджено з її прихильниками, засвідчила про здатність націотворчого начала підпорядковувати своїм історичним завданням ще одну течію принципів противників самостійності України – анархо-комуністів.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
2. Волковинський В. Н.Махно – звивисті стежки політичного авантюриста / В. Волковинський // Український історичний журнал. – 1989. – № 7, 9–11; 1990. – № 2, 4–9, 12
3. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність / В.М. Волковинський. – К.: Перліт продакшн, 1994. – 253 с.
4. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – 592 с.
5. Чоп В.М. Українське питання в ідеології махновського руху / В.М. Чоп // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-практичної конференції. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.) Частина перша. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 83–99.
6. Чоп В. Запорозьке козацтво та махновський рух: проблема співвідношення генетичних витоків і типологічної спорідненості / В. Чоп // Актуальні проблеми та перспективи дослідження козацтва. Матеріали науково-практичного семінару. – Запоріжжя: Видавництво ВАТ “Мотор-Січ”, 2005. – С. 40-43.

7. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918) / Л. Винар // Розбудова держави (Монреаль). – 1953. – № 2. – С. 14–20.
8. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів: Софія, 1992. – 270 с.
9. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 1. – С. 10–14; № 2. – С. 12–14; № 3. – С. 9–11; № 4. – С. 14–17.
10. Ковалевський М. Анархисти / М. Ковалевський // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Париж: Молоде Життя, 1955; (Львів: Атлас, 1993. Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.). – С. 42–43.
11. Дубровський В. Батько Нестор Махно – український національний герой / В. Дубровський // Чорноморський збірник (Гарфілд). – 1945. – Т. VI. – С. 7–19.
12. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 145–171.
13. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et ia querra civile russe 1917–1921 / A. Skirda. – Paris, 1985. – 467 p.
14. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution / F. Sysyn // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. – Cembrige, 1977. – P. 271–304.
15. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – Париж, 1929 (Харьков: “Скорпион”, 1998). – Кн. 1: Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). – 213 с.
16. Аршинов П. История махновского движения / П. Аршинов. – Берлин: Издание “Группы русских анархистов в Германии”, 1923 (Запорожье: Дикое поле, 1995). – 248 с.
17. Volin (V. Eikhenbaum). The unknown revolution / Volin (V. Eikhenbaum). – London: Freedom Press, 1955. – 756 p.
18. Чоп В.М. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху / В.М. Чоп // І Запорожские Чтения “Еврейское Население Юга Украины”. Доклады и сообщения. – Запорожье: ЭТТА–ПРЕСС, 1998. – С. 156–160.
19. Карр Э. История Советской России / Э. Карр. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1: Большевицкая революция 1917–1923. – 768 с.
20. Герасименко Н.В. Батько Махно. Из воспоминаний белогвардейца / Н.В. Герасименко. – Москва; Ленинград: Б.и., 1928. – 110 с.
21. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Б.м.: Прометей, 1951. – Ч. III. – 223 с.
22. Правда. Орган ЦК РКП(б) (Москва). – 1919. – 14 февраля.
23. Чоп В. Проблема існування запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху // www.makho.ru/lit/chop/5.php
24. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – Париж, 1936 (Харьков: “Скорпион”, 1998). – Кн. 2: Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.). – 162 с.
25. Путь к свободе. Ежедневная газета революционных повстанцев Украины (махновцев) (Екатеринослав). – 1919.
26. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – Париж, 1937 (Харьков: “Скорпион”, 1998). – Кн. 3: Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). – 184 с.
27. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні в 1917–1921 рр. / М.А. Боровик // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 3–18.
28. Шлях до волі. Щоденна газета революційних повстанців України (махновців) (Катеринослав). – 1919.
29. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). – Ч. III – 542 с.
30. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – У 2 т. – Едмонтон; Нью-Йорк: Б.в., 1980. – Т. 1: 1911–1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. – 500 с.
31. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Б.м.: Прометей, 1951. – Ч. II. – 245 с.
32. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1994. – 414 с.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 264: Перепечатки материалов по борьбе с бандитизмом на Украине (апрель – август 1919 г.). – 334 арк.
34. Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920) / Л. Винар // Розбудова держави (Монреаль). – 1953. – № 3. – С. 15–18.
35. Чоп В. Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького / В. Чоп // www.makho.ru/lit/chop/16.php
36. Малик Я.І. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Малик Я.І. / Львівський державний ун-т ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 268 с.
37. Тепер І. Махно: От “единого анархизма” к стопам румынского короля / И. Тепер. – Харьков: Молодой рабочий, 1924. – 123 с.
38. Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 41–63; № 2. – С. 28–49.
39. Горак В. “Союз” Махна з армією УНР проіснував недовго / В. Горак // Час. – 1999. – № 4. – С. 11.
40. Движение махновских частей в период августа – декабря 1919 г. (Из отчета Екатеринославского губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 89–95.
41. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны / М. Кубанин. – Ленинград: Прибой, Б.г. – 227 с.
42. Дубинский И. В строю червоных казаков: Воспоминания / И. Дубинский // Новый мир. – 1959. – № 2. – С. 101–145.
43. Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду Комітетів незаможних селян (Харків). – 1920.
44. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 2: Збірка документів. – 688 с.
45. Махно Н. Махновщина и ее вечерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина “Махновщина”) / Н. Махно. – Париж: Библиотека махновца, 1928. – 62 с.
46. Громадський голос (Львів). – 1934.